

До історії стародавнього виробництва

В.В. Колода, Р.В. Кройтор, С.А. Горбаненко

НОВІ ДАНІ ПРО ТВАРИНИЦТВО РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА*

На основі остеологічного матеріалу, виявленого під час досліджень у с. Верхній Салтів на рубежі XX—XXI ст., проаналізовано рівень і напрям розвитку ранньосередньовічного тваринництва на одній з найкраще досліджених (епонімній) пам'ятці салтівської культури (середина VIII — середина X ст.).

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, салтівська культура, археозоологія, тваринництво.

Епонімний ранньосередньовічний археологічний комплекс, розмішений в с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., вже понад 100 років привертає увагу дослідників матеріальних решток Хозарського каганату, відомих під назвою салтівської (салтово-маяцької) культури (середина VIII — середина X ст.). Комплекс складається з городища з цитаделлю (≈6 га), великого селища (понад 15 га) і чотирьох катакомбних могильників. У результаті багаторічних досліджень накопичено значний матеріал. Його обробка, аналіз і публікація — одне з найважливіших завдань археологів, адже досі не подолано суттєвий розрив між обсягом отриманого й опублікованого (проаналізованого) матеріалу з цієї важливої пам'ятки півдня Східної Європи (особливо це стосується поселенської частини). Крім тез і окремих невеликих статей інформаційного характеру, аналізу салтівських матеріалів пам'ятки за останні півтора десятиліття присвячено лише кілька робіт з питань домобудівництва (Колода 2000), сільського господарства (Горбаненко, Колода 2010; Колода, Горбаненко 2001—2002; 2010, с. 61—76, 105—126, 153—157; 2010а; Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004), керамічного виробництва (Колода 2012) і фортифікації (Свистун 2009). Вочевидь, що цього замало.

Предметом аналізу цієї роботи є археозоологічні матеріали, отримані в ході досліджень

ранньосередньовічного культурного шару селища та деяких поховань четвертого катакомбного могильника в с. Верхній Салтів¹. Залучені також раніше опубліковані остеологічні матеріали В.І. Бібікової, отримані на основі досліджень 1959—1961 рр. (Колода, Горбаненко 2010а, с. 108—118).

У результаті робіт на рубежі XX—XXI ст. рештки диких тварин не виявлені, що відрізняє нашу добірку від даних В.І. Бібікової, де особини таких становили 4,1 % від загальної кількості (там само, с. 108). Відтак, нові дані лише підтверджують високий рівень тваринництва у Верхньому Салтові. Інші археозоологічні дані відображено в наведених нижче систематичних оглядах (за видами тварин, відповідно до зменшення кількості особин). Вважаємо за необхідне розглянути окремо матеріали селища й могильника, оскільки, на нашу думку, дані з поселень об'єктивніше відображають господарський комплекс пам'ятки. Зазначимо також, що до колекції потрапили лише суглобові й черепні кістки тварин.

Вибір методики аналізу кісткового матеріалу залежав від характеру його збереженості й репрезентативності. У статистичному аналізі враховано лише кісткові рештки, що піддавалися визначенню. Кількість особин тварин вираховувалася, в першу чергу, за рештками щелепного й зубного апарату, які зазвичай задовільно зберігаються та можуть надавати й іншу інформацію про худобу (вік, стать). В об-

* Дослідження здійснене за фінансової підтримки Стипендії від Наукового товариства ім. Шевченка в Америці Фонду ім. Антона Савицького.

¹ Дослідження Середньовічної археологічної експедиції Харківського національного педагогічного університету під керівництвом одного з авторів (Колода 1996; 1997; 1998).

ліку особин за залишками зубів і щелеп враховувалися права й ліва сторони (якщо це невеликий фрагмент щелепи або ізольований зуб), стан онтогенетичного розвитку зубної системи (фази росту молочних або постійних зубів, ступінь зношеності, якщо вона засвідчена), а також індивідуальні розміри. У деяких випадках інші частини скелету вказували на наявність більшої кількості особин ніж можна було припустити за рештками щелепно-зубного апарату, що також враховувалося у висновках.

Співвідношення статей у стаді великої рогатої худоби (ВРХ) встановлено за таранними кістками, що демонструють різкий статевий диморфізм у розмірах. Крім того, вони добре зберігаються практично непошкодженими, що дозволяє зняти всі необхідні заміри для побудови графіків. Заміри кісток зроблено за методикою A. fon den Driesch (Driesch 1976). Визначення кісткових решток дрібної рогатої худоби (ДРХ) здійснено за морфологічними критеріями зубів і кісток кінцівок (Fernandez 2001; Halstead et al. 2002). Наголосимо, що в більшості випадків вдалося відрізнити свійську козу від свійської вівці.

Визначаючи сезон забою тварини, ми виходили з того, що приплід худоби зазвичай буває навесні. Грунтуючись на даних прорізування молочних і постійних зубів (схему див.: Schmidt 1972, tab. X, p. 77), можна вказати приблизний вік, у якому було забито ювенільну або молоду тварину (в якій ще не завершилося формування зубної системи) та, відповідно, й сезон, коли те сталося. Визначити сезон забою статевозрілих особин з повністю сформованою зубною системою неможливо, оскільки єдина доступна ознака, що побічно вказує на вік тварини (зношеність зубів) не має жодної прив'язки до сезону.

Огляд матеріалів селища

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*) — найчисленніша за кількістю особин тварина. Але її кістки, на відміну від коня та ВРХ, збереглися гірше та представлені, в основному, ізольованими зубами й фрагментами щелеп. Здебільшого погана збереженість решток свині пояснюється тим, що їх значна частина належала ювенільним особинам, у яких формування скелета ще не завершилося. Ідентифіковано такі особини.

1. Ювенільна особина, представлена майже повним черепом у зчленуванні з нижньою щелепою. M_1 функціонуючий, M_2 прорізався, молочні зуби були в процесі зміни постійними премолярами, перші різці щойно прорізувалися.

Стан зубної системи відповідає віку один рік. Тварину забито навесні (табл. 1).

2. Ювенільна особина, представлена фрагментом нижньої щелепи з постійними P_4 , M_1 і M_2 . Стан зубної системи відповідає віку один—півтора роки. Тварину забито у весняно-літній, можливо осінній, сезон.

3. Доросла особина зі зношеним M_1 (оголені два великі острівці дентину, які тісно приликають один до одного, емаль жувальної поверхні майже вся стерта) і зношеними P_3 і P_4 . Вік понад два роки.

4. Ювенільна особина з M_1 , M_2 і молочними зубами на стадії заміни постійними. Вік близько року чи дещо більше. Тварину забито у весняно-літній сезон.

5. Доросла особина з майже повністю прорізаним M_3 і зношеним M_1 ; P_2 і P_3 менш зношені ніж у особини 3. Вік приблизно півтора—два роки. Тварину забито взимку.

6. Ювенільна особина з постійними M_1 , M_2 і P_4 (приблизний вік 15 місяців). Тварину забито наприкінці літа.

7. Доросла особина зі зношеним M_3 (стерта вся жувальна поверхня зуба).

8. Доросла особина зі зношеним M_3 .

9. Ювенільна особина з функціонуючими M_1 і M_2 ; M_3 ще не прорізався, але помітний у щелепі. Вік між одним і півтора роками. Тварину забито влітку чи на початку осені.

10. Ювенільна особина з функціонуючим M_2 . Вік становить один—півтора року. Тварину забито влітку чи восени.

11. Молода особина з прорізаним, але ще не зношеним M_3 . Її вік близько півтора року чи дещо більше. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

12. Молода особина зі ще не повністю прорізаним M_3 . Вік приблизно півтора року. Тварину забито восени.

13. Велика доросла особина.

14. Ювенільна особина з M_1 і функціонуючим рядом молочних зубів. Вік півроку—рік. Тварину забито в осінньо-зимовий період.

Таблиця 1. Верхній Салтів.

Заміри черепа ювенільної особини свійської свині

Опис замірів	Значення замірів, мм
Довжина носових кісток	38,4
Відстань між <i>opisthocranium</i> і <i>rhyinion</i>	190,0
Відстань між <i>opisthocranium</i> і <i>nasion</i>	107,7
Відстань між <i>bregma</i> і <i>nasion</i>	71,3
Ширина між орбітами	67,1
Ширина в скроневих дугах	135,8

15. Обгоріла нижня щелепа з P_3 і P_4 . Вік не менше півтора року. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

16. Ювенільна особина з молочними зубами на початковій стадії зношування, а також M_1 , що практично не зношений. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

17. Ювенільна особина, представлена лицевою частиною черепа й обома гілками нижньої щелепи з повними рядами функціонуючих молочних зубів і першими нижніми й верхніми молярами на ранній стадії проростання. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

18. Ювенільна особина, представлена черепом з пошкодженими потилицею та ростральною частиною. Зубна система характеризується функціонуючим рядом верхніх молочних зубів і M^1 на ранній стадії проростання. Вік близько шести місяців. Тварину забито восени.

19. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 ; M_2 в процесі проростання. Вік близько року чи менше. Тварину забито навесні чи наприкінці зими.

20. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 ; M_2 прорізався не повністю й не зношений. Вік близько року чи менше. Тварину забито навесні чи наприкінці зими.

21. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 з незначними слідами зношеності. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

Велика рогата худоба (*Bos taurus*). ВРХ представлена найчисленнішими рештками та посідає друге місце за чисельністю особин (після свині). Серед матеріалу є ізольовані зуби, фрагменти трубчастих кісток, деякі кістки (метаподії, променева, плечова, лопатка) збереглися повністю чи майже повністю. Маємо також сім задовільно збережених нижніх щелеп, три рогові стрижні та два майже повні черепи.

Чотири особини статевозрілі з повністю сформованою зубною системою. Шість особин характеризуються подібним станом розвитку зубної системи, відповідно, віком трохи більше року: повний ряд функціонуючих молочних зубів, M_1 доволі зношений, M_2 ледь прорізався та майже не порушений зношуванням або не зношений зовсім.

Спостерігається таке генетично обумовлене відхилення, як відсутність P_2 на одній правій гілці нижньої щелепи, а також патологічне новоутворення у вигляді пористості та деформації проксимального епіфіза метатарсаль-

ної кістки. Відсутність самого переднього зуба в ряді щічних зубів (P_2 , або другого нижнього премоляра), вказує, найвірогідніше, на імбридінг — явище, що демонструє якісь незвичайні мутації внаслідок тривалого близькосторідненого схрещування. У цьому разі можна припустити, що кількість племінних тварин у стаді була обмежена, обмін тваринами з іншими господарствами з метою поліпшення породи не провадився або був ускладнений. Патологічні зміни п'ясткової кістки дають можливість стверджувати, що хвору тварину не вибраковували, а використовували в господарстві. За всіма ознаками це була вже доволі велика відгодована для забою тварина.

Три рогові стрижні ВРХ мають біля основи сліди рубального знаряддя. В одному випадку це кілька ударів по колу, в двох інших — тільки один удар. Слідів кухонної обробки туш немає.

Два черепи задовільної збереженості належать ювенільним особинам. У них зруйновані носові й передщелепні кістки, а також основа черепа. Також є окціпітально-базікраніальна частина черепа дорослішої тварини з вцілілим великим потиличним отвором.

Виходячи з біометричного розподілу таранних кісток (табл. 2; рис. 1), кількість биків і корів у стаді була приблизно однаковою. Графік відображає добре виражений статевий диморфізм у розмірах таранних кісток².

Коза свійська (*Capra hircus*)³. Матеріал складається з решток дев'яти різновікових особин, представлених фрагментами верхніх і нижніх щелеп, ізольованими зубами й фрагментованими кістками кінцівок (три великі гомілкові кістки, три таранні, одна плечова, одна п'ясткова, дві лопатки). Ідентифіковано такі особини.

² Для порівняння обрано дані із синхронної пам'ятки Слава Руса з Румунії (Stanc 2009). Це зумовлено тим, що аналогічні дані з ближчих пам'яток (хронологічно й територіально) нам невідомі.

³ При визначенні кісток цього виду враховувались ознаки зубів, що відрізняють козу від вівці (див.: Halstead et al. 2002). Відтак, наші результати перечать усталеній думці, що ДРХ представлена на салтівських пам'ятках вівцею. Це передбачає подальші дослідження археозоологічного матеріалу з урахуванням сучасних методик. Тут лише наголосимо, що вівця — тварина, придатніша для кочового (напівкочового) та відгінного тваринництва в умовах степу й гористої місцевості. Коза ж, поступаючись вівці у швидкості пересування й витривалості, має певні переваги для пастишого тваринництва й стійлового утримання; вона менш вибаглива до кормів і здатна, встаючи на задні ноги, дотягуватися до зелені, недоступної вівцям (чагарники й дрібні дерева). Повніше використання рослинних ресурсів — можливо, головна причина розведення кіз ранньосередньовічними мешканцями Верхнього Салтова.

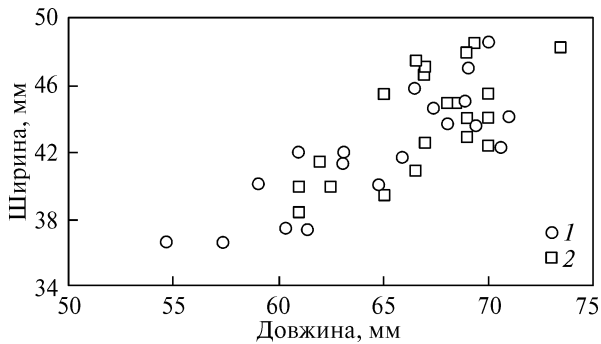

Рис. 1. Зіставлення довжини й дистальної ширини таранних кісток великої рогатої худоби: 1 — Верхній Салтів; 2 — Слава Руса (Румунія)

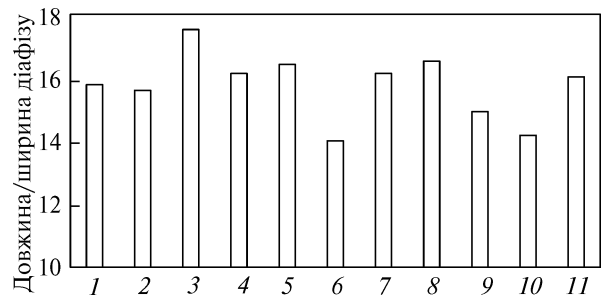

Рис. 2. Відносна масивність метакарпальної кістки різних коней (довжина/ширина діафізу): 1 — Шатилівський тарпан; 2 — *Equus caballus gmelini*; 3 — *E. c. ferus*; 4 — Ботайський кінь; 5 — *E. c. uralensis*; 6 — *E. przewalskii*; 7 — *E. lenensis*; 8 — *E. latipes*; 9, 10 — Верхній Салтів; 11 — гетський кінь

1. Ювенільна особина з молочними зубами на ранній стадії зношування; M_1 не зберігся, але мабуть, вже прорізався. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

2. Ювенільна особина із зубною системою на схожій стадії розвитку, але молочні зуби дещо більше зношені. Слідів зношеності на M_1 немає. Вік близько півроку. Тварину забито восени.

3. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і зношеним M_1 , інші зуби не збереглися. Вік близько року. Тварину забито восени.

4. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами, M_1 і M_2 ; M_3 ще не прорізався. Вік близько півтора року. Тварину забито восени.

5. Ювенільна особина з молочними зубами, зношеними M_1 і M_2 на ранній стадії росту. Вік один рік. Тварину забито навесні.

6. Ювенільна особина з аналогічним з попередньою станом розвитку зубної системи: функціонуючі молочні зуби, зношений M_1 і M_2 на ранній стадії росту. Вік і час забою такі само.

7. Ювенільна особина з M_3 на ранній стадії росту. Вік близько року чи дещо менше (рік чи 8—10 місяців).

8—12. П'ять статевозрілих особин віком понад два роки. У чотирьох преоляри на початковій стадії зношування; в однієї — більш зношені.

Кінь (*Equus caballus*) — п'ять особин, з яких принаймні одна ювенільна. На деяких кістках (перша фаланга, п'ятова, тазова кістки, голівка стегнової кістки) виявлено сліди рубально-го чи ріжучого знарядь (свідчення гіпофагії?). На одній дистальній частині метаподія та дистальному епіфізі плечової кістки є патологічне розростання кісткової тканини. Це може бути непрямим свідченням того, що тварину з патологічним новоутворенням не використовували

ли як тяглову силу, оскільки вона була фізично непридатна для того, а утримували для якихось інших цілей, приміром на м'ясо.

Попередній аналіз кісткових решток виявив деякі специфічні риси породи салтівських коней. Вони порівняно дрібні й дуже тонконогі. П'ясткові кістки дуже тонкі та близькі за цією ознакою до найтонконогіших форм сучасних (диких і свійських) і пізньоплейстоценових коней (табл. 3). Одна ціла п'ясткова кістка з Верхнього Салтова за розмірами й пропорціями дуже подібна до тарпана та, можливо, належить йому або гібридній формі від схрещування коня свійського з тарпаном (рис. 2).

Таблиця 2. Верхній Салтів. Заміри (мм) таранних кісток великої рогатої худоби (М — бик, F — корова)

Висота	Ширина	Стать
69,0	47,0	М
69,4	43,6	М
70,5	42,3	М
71,0	44,2	М
70,0	48,6	М
67,4	44,6	М
68,0	43,7	М
66,5	45,8	М
68,8	45,0	М
61,3	37,5	F
64,7	40,1	F
54,6	36,7	F
63,0	41,4	F
57,3	36,7	F
60,4	37,4	F
61,0	42,0	F
63,1	42,0	F
59,0	40,1	F
65,9	41,7	F

Розміри та пропорції перших пальцевих фаланг коня салтівського близькі до таких найдавніших: коня свійського з Ботая (Казахстан), а також до одиничних екземплярів з пам'ятки раннього залізного віку Уч-Баш (Крим, розкопки Е.А. Кравченко: Кройтор 2012) і гетської пам'ятки Столничень (Молдова) та суттєво відрізняються від коротших і дрібніших пальцевих фаланг тарпана (табл. 4).

Особливістю другої пальцевої фаланги салтівських коней є їхня відносна масивність (ширина фаланги посередині більша за довжину), що зближує їх з давніми кінями з Ботая, а також дикими формами (тарпан, пізньоплейстоценовий кінь) і відрізняє від давніх порід свійських коней Східної Європи — коня гетів і раннього залізного віку Криму (рис. 3; 4; табл. 5).

Собака свійський (*Canis familiaris*) — три дорослі особини представлені черепом зі зруйнованою мозковою частиною, трьома фрагментами нижньої щелепи, епістрофеєм і атласом (табл. 6).

Таким чином, археозоологічні матеріали, дібрані в ході досліджень верхньосалтівського селища в 1996—1998 і 2004 рр., представляють рештки 55 особин свійських тварин (табл. 7) і трьох собак.

Кількісний аналіз показує, що основу стада становили ВРХ, свині й ДРХ, традиційні для більшості поселенських пам'яток салтовомаяцької культури, особливо лісостепової смуги (Колода, Горбаненко 2010а, с. 109—114). Звернемо увагу, що показники ДРХ практично ідентичні; співвідношення ВРХ/свиня, за на-

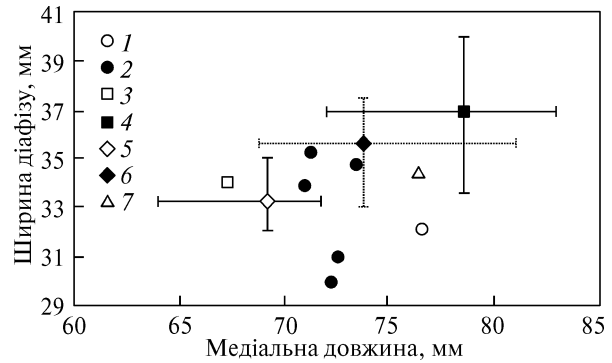

Рис. 3. Розміри першої фаланги задньої кінцівки свійських і диких коней: 1 — Столничень; 2 — Верхній Салтів; 3 — Шатиловський тарпан; 4 — Ботайський кінь; 5 — *Equus caballus gmelini*; 6 — *E. c. uralensis*; 7 — Уч-Баш

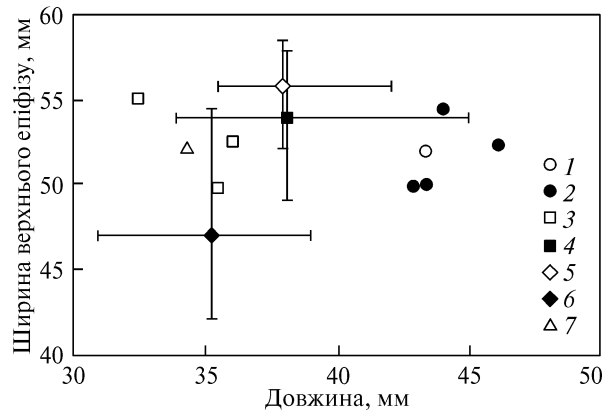

Рис. 4. Розміри другої фаланги передньої кінцівки свійських і диких коней: 1 — Цуцора; 2 — Уч-Баш; 3 — Верхній Салтів; 4 — Ботай; 5 — *Equus caballus uralensis*; 6 — *E. c. gmelini*; 7 — Шатиловський тарпан

Таблиця 3. Заміри п'ясткових кісток коней з Верхнього Салтова та деяких інших диких і свійських коней (мм)

Вид	Місце	L	D _{diaph}	DLM _{prox}	DLM _{dist}	L/D _{diaph}	Автор
<i>Equus gmelini</i>	Україна	207,5	33,0	47,0	47,0	15,90	Громова 1949
<i>E. gmelini</i>	Європа	210,0	33,0	45,8	45,7	15,71	Кузьмина 1997
<i>E. ferus</i>	Італія	249,0	44,0	60,0	—	17,67	Azzaroli 1999
<i>E. caballus</i>	Ботай	226,0	36,9	52,6	51,3	16,32	Кузьмина 1997
<i>E. uralensis</i>	Урал	217,0	35,9	51,1	50,8	16,54	Кузьмина 1997
<i>E. przewalskii</i>	Монголія	219,3	31,0	49,0	46,2	14,13	Кузьмина 1997
<i>E. lenensis</i>	Сибір	212,0	34,5	49,6	48,5	16,27	Кузьмина 1997
<i>E. latipes</i>	Східна Європа	235,0	39,1	56,4	55,2	16,63	Кузьмина 1997
<i>E. caballus</i>	Верхній Салтів	211,0	31,6	44,0	44,2	14,97	
<i>E. caballus</i>	Верхній Салтів	225,0	32,3	53,0	48,7	14,35	
<i>E. caballus</i>	Цуцора *	217,0	35,2	52,0	51,6	16,22	

Примітка. Напівжирним виділено дані за середніми значеннями великої добірки. * Заміри решток кісток коня з середньовічної молдовської пам'ятки Цуцора наведено вперше (розкопки І.С. Тентюка та В.М. Бікбаєва). У м о в н і п о з н а ч к и: L — довжина фаланги посередині; DLM_{prox} — ширина верхнього епіфіза; DAP_{prox} — поперечник верхнього епіфіза; D_{diaph} — ширина діафізу; DLM_{dist} — ширина нижнього епіфіза; DAP_{dist} — поперечник нижнього епіфіза.

шими даними, — на користь останнього виду; за результатами матеріалу 1959—1961 рр. вони були практично паритетними (рис. 5).

Для подальшої характеристики тваринництва використано метод обрахунку можливої м'ясної продукції, отримуваної від свійської худоби. З цією метою використано розрахунки ваги тварин, наведені О.П. Журавльовим (Журавлев 2001, с. 63) і взяті нами за основу (Колода, Горбаненко 2010а, с. 41, 116). Подані тут дані, а також раніше опубліковані зведені на рис. 6.

Як видно з діаграм (рис. 5 і 6), за збереження загальної тенденції розподілу місць тварин

у стаді та за м'ясною продукцією, матеріал різних років досліджень дещо відрізняється, до чого ми ще повернемося.

Огляд деяких матеріалів могильника 4

1. Катакомба 19. Ліва стегнова кістка ВРХ належить ювенільній особині. Проксимальний епіфіз, який ще не зрісся з тілом кістки, відсутній. Дистальний епіфіз ще не приріс, слабо мінералізований. Довжина кістки близько 220 мм.

2. Катакомба 24. Ліва стегнова кістка ювенільної особини ДРХ і ліва таранна кістка ДРХ.

Таблиця 4. Заміри перших пальцевих фаланг коней з Верхнього Салтова на тлі інших матеріалів (мм)

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	D _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Передня кінцівка						
Столничень	79,0	55,0	35,0	35,6	43,8	25,1
Уч-Баш	78,7	57,3	26,5	38,1	43,4	25,1
Верхній Салтів	81,0	58,8	31,7	36,8	45,7	26,1
Верхній Салтів	74,5	55,3	42,0	34,0	43,6	24,7
Верхній Салтів	76,0	55,2	37,9	37,4	46,6	27,0
Верхній Салтів	78,3	54,8	28,2	34,3	43,5	24,3
Задня кінцівка						
Столничень	76,6	52,4	36,0	32,1	40,0	24,0
Уч-Баш	76,4	56,1	38,5	34,4	43,0	26,3
Верхній Салтів	73,5	49,2	28,6	34,8	40,3	23,3
Верхній Салтів	71,3	53,5	38,4	35,3	41,0	24,7
Верхній Салтів	71,0	52,5	29,0	34,0	40,2	23,2
Верхній Салтів	72,6	49,8	27,5	31,0	40,1	22,9
Верхній Салтів	72,3	51,3	30,2	30,0	39,4	24,0

У м о в н і п о з н а ч к и: див. табл. 3.

Таблиця 5. Заміри других пальцевих фаланг коней з Верхнього Салтова на тлі інших матеріалів (мм)

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Передня кінцівка						
Цуцора	43,3	52,0	32,0	35,2	51,6	27
Уч-Баш	44,0	54,5	32,2	43,9	—	—
Уч-Баш	43	50,0	30,3	—	47,2	27,3
Уч-Баш	46,1	52,4	33,3	42,7	48,2	27,5
Уч-Баш	43,4	50,2	30,9	41,2	47,4	27,2
Верхній Салтів	32,5	55,1	32,7	47,6	50,5	26,6
Верхній Салтів	35,5	49,8	29,2	43,5	48,7	26,1
Верхній Салтів	36,1	52,6	31,7	46,0	—	—
Задня кінцівка						
Верхній Салтів	39,2	50,2	31,0	41,8	46,3	27,0
Верхній Салтів	35,5	47,1	30,2	37,8	43,6	26,4

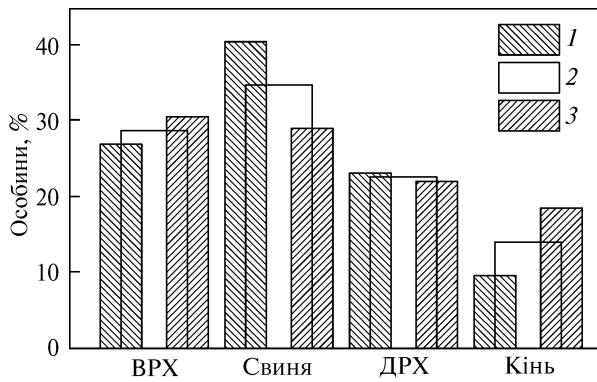

Рис. 5. Верхній Салтів. Співвідношення кількості худоби: 1 — за даними 1996—1998 та 2004 рр.; 2 — зведені дані; 3 — 1959—1961 рр.

Верхній і нижній епіфізи не зрослися з діафізом. У таранній кістці просвердлено два отвори, її виступи зашліфовані. Деякі ознаки стегнової й таранної кістки зближують їх з вівцею свійською (табл. 8).

3. Катакомба 25. Права стегнова кістка ювенільної особини ВРХ. Епіфізи не приросли й загублені. Діафіз слабко мінералізований. Розміри дещо більші ніж у попередньої особини.

4. Катакомба 27. Ліва стегнова кістка ВРХ молодого віку. Епіфізи ще не приросли остаточно до діафізу. Вік тварини близько двох років (табл. 9).

Таблиця 6. Верхній Салтів. Заміри черепа собаки

Опис замірів	Значення замірів, мм
Відстань від переднього краю очниці до <i>prosthion</i>	84,8
Відстань від заднього краю P ⁴ до <i>prosthion</i>	81,8
Довжина твердого піднебіння	94,2
Ширина біля іклів	37,8
Ширина біля P ⁴ на рівні верхніх іклів	62,0
Відстань між <i>nasion</i> і <i>prosthion</i>	101,0

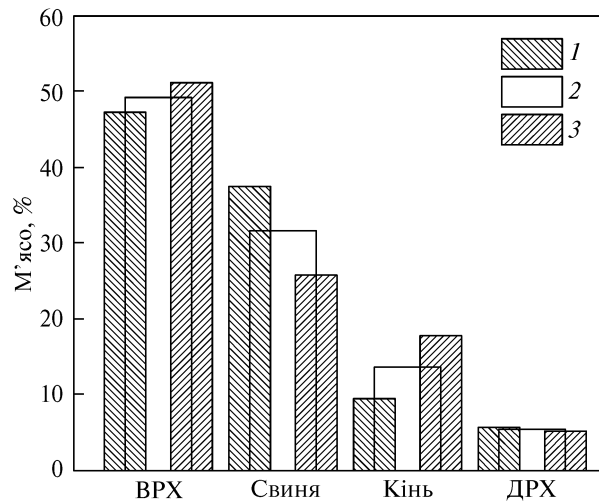

Рис. 6. Співвідношення ймовірної кількості м'яса, отриманого від свійської худоби; умовні позначки див. рис. 5

Загальна характеристика

Характерною рисою поданого археозоологічного комплексу є домінування свині та ВРХ і за кількістю особин, і за отримуваними м'ясними продуктами, що підтверджує раніші висновки про розвинене комплексне сільське господарство місцевого населення в ранньому середньовіччі (Колода, Горбаненко 2010а, с. 156—157). Крім свині, значною кількістю особин (і найбільшою кількістю фрагментів) представлена ВРХ; на третьому місці за кількістю особин — коза свійська. Число особин і решток коня свійського порівняно незначне та близьке до середніх показників пам'яток осілого населення раннього середньовіччя. Відсутність решток диких тварин дозволяє стверджувати, що полювання не мало господарського значення.

Худобу забивали загалом рівномірно впродовж року. Але зазначимо, що більшість поросят споживали в осінньо-зимовий сезон, а практично всі телята були забиті у віці близько року або трохи більше, тобто у весняно-літній період: шість телят забиті практично в тому само віці — один рік (чого не можна сказати щодо дорослих

Таблиця 7. Верхній Салтів. Порівняльна таблиця археозоологічного матеріалу за результатами досліджень різних років*

Рік	Вид / кількість особин, %			
	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь
1959—1961	21/30,5	15/22,0	20/29,0	13/18,5
1996—1998, 2004	14/26,9	12/23,1	21/40,4	5/9,6

* До таблиці не включено дані про собак (3 особини), оскільки вони є службовими тваринами та не входять до традиційного харчового раціону народів Східної Європи.

особин, які перезимували). Мабуть, однорічних телят споживали після отримання нового приплоду, аби скоригувати поголів'я ВРХ відповідно до наявних кормових ресурсів. Очевидно, в однорічному віці у телят уже проявлялися якості та спадкові характеристики, які могли зацікавити для відбору. Через це тварин, які не відповідали певним господарським критеріям, вибраковували, тобто вони йшли на м'ясо. Таким чином, найімовірнішим буде припущення, що то була рутинна селекційна робота середньовічного тваринника, а не форс-мажорна ситуація. Звичайно, спершу забивали калік чи тварин з якимись спадковими відхиленнями.

Можливо, суттєвий забій поросят в осінньо-зимовий сезон відбувався через зменшення відходів рослинництва, які були кормовою базою для свиней. Логічно також припустити, що (як це було розповсюджено в давнину) свині забезпечували себе самі, тобто підніжними харчами. А, отже, з настанням холодів їх в основному різали, залишаючи лише незначну кількість тварин на розплід. Зважаючи ж на здатність цієї тварини швидко розмножуватися, необхідності в утриманні великого поголів'я взимку не було.

Що стосується невідповідності кількості особин і кісток ВРХ порівняно зі свинею (табл. 7), то цьому є певне пояснення. По-перше, більшість особин свині представлена поросятами, в яких скелет ще не повністю окостенів, складався з м'якої хрящової ткани-

ни, яка досить швидко руйнується або ті покидьки з'їдали собаки. Оскільки зуби поросят складаються зі щільної кісткової тканини, вони добре зберігаються і можуть бути надійним джерелом інформації щодо мінімальної кількості особин. У ВРХ кістки кінцівок важкі, щільні, великі, вони при руйнуванні дають значну кількість фрагментів, але не зникають повністю, через що їх чисельно більше за порівняно незначної кількості особин. Тож слід враховувати і кількість кісток, і кількість особин; це дає об'єктивніше уявлення про структуру археозоологічного комплексу (табл. 10).

Загалом же комплексний аналіз археозоологічних решток ранньосередньовічного Верхнього Салтова свідчить про достатні природні ресурси для ведення приселищного пастушого тваринництва з заготівлею сіна та стійловим утриманням худоби взимку (Горбаненко, Колода 2010; Колода, Горбаненко 2010а, с. 153—157). Крім того, структура зернового врожаю (в якому ячмінь плівчастий становив 2/5, жито — близько 1/5, овес, пшениця голозерна та просо — дещо більше 1/10, пшениця двозернянка — менше 1/10) свідчить на користь того, що рільництво було орієнтоване, зокрема, й на задоволення потреб тваринництва.

Таким чином, нові дані в цілому підтверджують раніше зроблений висновок про осіле тваринництво пастушого характеру ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова та його високу продуктивність. Основними видами свійської худоби для отримання м'ясної

Таблиця 8. Верхній Салтів, могильник 4, катакомба 24. Заміри стегнової кістки ДРХ

Опис замірів	Значення замірів, мм
Ширина дистального епіфіза	41,9
Передньо-задній замір дистального епіфіза	47,3
Заміри таранної кістки	
Довжина	34,2
Дистальна ширина	21,7
Дистальний передньо-задній замір	17,1

Таблиця 9. Верхній Салтів, могильник 4, катакомба 27. Заміри стегнової кістки ВРХ

Опис замірів	Значення замірів, мм
Максимальна довжина	365,0
Функціональна довжина	340,0
Ширина дистального епіфіза	97,0
Передньо-задній замір дистального епіфіза	125,5

Таблиця 10. Верхній Салтів. Структура археозоологічного комплексу за матеріалами 1996—1998 та 2004 рр. (селище та могильник 4)

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені	Оброблені
<i>Equus caballus</i>	141	6	7	4
<i>Bos taurus</i>	325	17	5	3
<i>Sus scrofa</i>	98	21	1	
<i>Capra hircus</i>	40	11		
<i>Canis familiaris</i>	5	3		
<i>Aves</i> sp. et gen. indet.	6	—	—	—

продукції були ВРХ й свиня, допоміжними — кінь і коза. Вік забою тварин дозволяє зробити висновок про те, що м'ясо-молочні харчі входили до раціону населення практично весь рік.

Отримані розбіжності за різні роки досліджень цілком можна пояснити. У 1959—1961 рр. досліджували городище й поселення, в 1996—1998 та 2004 рр. — поселення. Отже, пояснення слід шукати саме в цьому. Адже різні частини житлового комплексу мали різні соціальні функції. Свині в давнину переважно були на «самозабезпеченні»: мешкали на околицях поблизу осель, у лісах і підлісках, можливо, навіть цілорічно⁴, себто територіально близько до поселень (а не городищ), відповідно — частіше потрапляли до раціону людей, які жили на поселеннях. Крім того, городища

⁴ Нині це фіксується на Північному Кавказі.

мають обмежений простір і певні захисні (у нашому випадку — огорожувальні) споруди, що також мало перешкоджати потраплянню свиней на городище.

Ймовірно, так само можна пояснити меншу (порівняно з матеріалами 1959—1961 рр.) кількість коней. Якщо взяти до уваги, що коней мали цінувати, цілком можливо, що їх оберегали й утримували на городищі. Крім власне господарських відмінностей між городищем і поселенням, варто говорити також і про їхню різну соціально-громадську спрямованість. Городище мало бути більше підпорядковане військовій діяльності, а, отже, й коней тримали саме на городищі; очевидно, там їх і більше споживали⁵.

⁵ Як робочу гіпотезу, яка потребує додаткових аргументів, можна висунути тезу про можливість мешкання на городищі й поселенні представників різних етносів з різними гастрономічними вподобаннями.

- Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // *Археологія*. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Громова В.И.* История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Ч. 1. Обзор и описание форм. — М., 1949 (Тр. Палеонтолог. ин-та. — XVII. — Вып. 1).
- Журавлев О.П.* Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К, 2001.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1996/52.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1997/85.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1998/79.
- Колода В.В.* Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // *Археологія*. — 2000. — № 4. — С. 40—54.
- Колода В.В.* Раннесредневековая керамика селища Верхний Салтов (по материалам раскопок 1996—1998, 2004 гг.). — Харьков, 2012.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // *Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. — К., 2010. — С. 490—501 (АДІУ. — 1).
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010а.
- Колода В.В., Михеев В.К., Крыганов А.В. и др.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году // *НА ІА НАНУ*. — 2004/206.
- Кройтор Р.В.* Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш // *Археологія*. — 2012. — № 1. — С. 71—82.
- Кузьмина И.Е.* Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // *Тр. Зоол. ин-та*. — 1997. — 273. — С. 1—221.
- Свистун Г.Е.* Фортификация городища Верхний Салтов // *Степи Европы в эпоху средневековья*. — Донецк, 2009. — Т. 7. Хазарское время. — С. 459—478.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А.* Палеотнотанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // *Древности*. — 2004. — С. 65—69.
- Azzaroli A.* Notes of some middle and late Pleistocene Equids of Italy // *Bollettino della Societa Paleontologica Italiana*. — 1999. — 38 (1). — P. 97—108.
- Driesch A. von den.* A guide to the measurements to animal bones from archaeological sites // *Peabody Museum Bulletin*. — 1976. — P. 1—137.

- Fernandez H.* Osteologie comparee des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres *Rupicapra*, *Ovis*, *Capra* et *Capreolus*): diagnose differentielle du squelette appendiculaire. These pour obtenir le grade de Docteur es sciences, mention biologique, Universite de Geneve. — Geneve, 2001. — V. 1—2.
- Halstead P., Collins P., Isaakidou V.* Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra* // Journ. of Archaeol. Sciences. — 2002. — 29. — P. 545—553.
- Schmidt E.* Atlas of Animal Bones. — Amsterdam; London; New York, 1972.
- Stanc S.M.* Arheozoologia primului mileniu d. Hr. pentru teritoriul cuprins intre Dunare si Marea Neagra. — Iași, 2009.

Одержано 15.06.2012

V.V. Koloda, R.V. Croitor, S.A. Gorbanenko

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ЖИВОТНОВОДСТВЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ВЕРХНЕГО САЛТОВА

Проанализированы археозоологические материалы (раскопки 1996—1998 и 2004 гг. под руководством В.В. Колоды; определения Р.В. Кройтора) Верхнесалтовского археологического комплекса салтовской (салтово-маяцкой) культуры (середина VIII — середина X вв.). Основной материал происходит из поселения; частично также привлечены костные остатки из могильника.

Кости представлены только домашними животными: крупный рогатый скот (КРС) — 14 особей/26,9 %, мелкий рогатый скот (МРС) — 12 особей/23,1 %, свинья — 21 особь/40,4 %, конь — 5 особей/9,6 %. Обнаружены также кости трех собак. В четырех катакомбах на могильнике 4 зафиксированы кости трех особей КРС и одной МРС.

Животных забивали в целом равномерно в течение года. Возрастное распределение забитых животных, среди которых присутствуют ювинальные, полувзрослые и взрослые особи, убеждает в том, что сельское хозяйство было достаточно развито, а продукты земледелия, а также сенокосы позволяли содержать животных круглый год, не сокращая поголовье до минимума. Косвенным подтверждением хорошо развитых животноводства (сполна обеспечивавшего население мясными продуктами) и земледелия является отсутствие среди материалов костей диких животных.

Определенные различия показателей материалов из раскопок 1959—1961 и 1996—1998, 2004 гг. можно объяснить тем, что предыдущими исследованиями были охвачены городище и посад, последующими — только посад. Вполне вероятно, что на разных частях жилого памятника преобладали разные домашние животные и/или разные гастрономические предпочтения.

V.V. Koloda, R.V. Croitor, S.A. Gorbanenko

NEW DATA ON CATTLE BREEDING IN UPPER SALTIV, THE EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT

Analyzed are archaeozoological materials (the excavations in 1996—1998 and 2004 under the guidance of V.V. Koloda, determinations by R.V. Croitor) from the Upper Saltiv archaeological site of Saltivska (Saltivska-Mayaky) culture (from the middle 8th c. to the middle 10th c.). Vast of the material comes from the settlement, and also bone remains from the burial ground are enlisted.

Bones are represented strictly by domestic animals: cattle — 14 individuals/26,9 %, small breed of cattle (SBC) — 12 individuals/ 23,1 %, pig — 21 individuals/40,4 %, horse — 5 individuals /9,6 %. Three dogs' bones were also revealed. In four catacombs at the burial ground 4 the bones of three cattle and one SBC individuals were recorded.

Animals were in general rationally slaughtered during the year. Slaughtered animals' age distribution included juvenile, semi-adult, and adult animals convince that the agriculture was quite developed and farming products, as well as haying allowed keeping animals for the whole year without reducing the livestock to the minimum. Lack of wild animals' bones among the materials indirectly confirms the well developed cattle breeding (that completely provided the population with meat products) and agriculture.

Certain discrepancies in indexes of materials from the excavations in 1959—1961 and 1996—1998, 2004 can be explained by the fact that the hill-fort and «posad» (the citadel) were covered by the previous scholars and only «posad» was covered by the next ones. Probably at different parts of inhabited site certain domestic animals and/or certain gastronomic preferences prevailed.